

دوفصلنامه بین المللی تحقیقات حقوق قضایی

License Number: ۸۶۲۲۷ Article Number: ۷۵N۴۸۸۰۶۶۶۲ ISSN-P: ۲۷۱۷-۱۱۳۲

مسئولیت بین المللی دولت ها در برابر آلودگی محیط زیست

(مطالعه موردی مردم غزه)

(تاریخ دریافت ۱۴۰۳/۰۴/۱۷، تاریخ تصویب ۱۴۰۳/۰۵/۲۶)

مارال کیوان^۱

دانشجوی دکتری حقوق بین الملل^۱ دانشگاه آزاد اسلامی ایران

مهدی پورکیانی^۲

دانشجوی دکتری حقوق بین الملل^۲ دانشگاه آزاد اسلامی ایران

چکیده

محیط زیست به عنوان مهمترین چالش بین المللی در قرن بیست و یکم خواهد بود. با گسترش جنگ های منطقه ای و محلی، طرفین درگیر منازعه همواره سعی می کنند به نوعی به محیط زیست دشمن خود صدمه زده و بدینوسیله آنرا تحت فشار بیشتری قرار دهند اما در این نوع منازعات که باعث تخریب محیط زیست می گردد. مساله فقط به یک کشور یا سرزمین ختم نمی گردد چرا که محیط زیست علاوه بر جنبه تخریب و آسیب درونی در چارچوب یک سرزمین جنبه برون دادگی نیز دارد که می توانند سبب آلودگی و تخریب محیط زیست کشور های همجوار شود و یا اینکه ابعاد منطقه ای و جهانی بیابد. محیط زیست به عنوان میراث بشریت شناخته شده و بر همه دولت هاست که در زمان جنگ و صلح مقررات آن را رعایت کنند همچنین کنوانسیون در حوزه بین الملل مقررات فراوانی را بر حفظ از محیط زیست بیان کرده است یکی از ابزارهای که می توان از محیط زیست در عرصه بین المللی حفاظت کرد، ایجاد مسئولیت و جبران خسارت برای دولت ها

^۱ نویسنده مسئول

^۱Marali.keyvani.1370@gmail.com

^۲mky545657@gmail.com

است. و همچنین ایجاد ارگان و مکانیسمی که این ایده را از ضروریات، اجرایی نماید این پژوهش به روش توصیفی و تحلیلی با استفاده از منابع کتابخانه ای نگارش شده است.

واژگان کلیدی: مسئولیت بین المللی، حقوق محیط زیست، حقوق بین الملل، آلودگی جامعه بین الملل، دولت ها

مقدمه

نقش و اهمیت محیط زیست بر هیچکس پوشیده نیست و با توجه به مفاهیم توسعه پایدار این مواهب الهی میراث گذشتگان ما نیست بلکه امانت نسل های بعدی در نزد ماست که می بایست به درستی حفظ^۱ توسعه و استفاده شوند. چراکه طبیعت و انسان همیشه با هم بوده اند و بقا و حیات بشری محتاج طبیعت است. این وابستگی به این منظور است که بشر همواره نیازمند بهره مندی از منابع طبیعی است و از سویی بقای این بهره مندی مستلزم حفظ و نگهداری این منابع است که این در گروی تنظیم مقررات و موازین قانونی در عرصه داخلی و هم عرصه بین المللی می باشد. محیط زیست و صدمات وارده بر آن امروزه از مهمترین دغدغه های جامعه بین المللی است و حقوقدانان بین المللی به دنبال دستیابی به راهکارهای ثمر بخش برای کاهش خسارات وارد بر آن هستند. یکی از ابزارهای مورد توجه در این خصوص «مسئولیت بین المللی» است. این مقوله از سبقه تاریخی قابل توجهی در حقوق بین الملل به خصوص در مبحث حقوق بین الملل محیط زیست بر خوردار نیست و بیشتر جنبه عرفی دارد. اسراییل غاصب به صورت گسترده نوار غزه را مورد حمله قرار داد. بسیاری، از کنوانسیون های بین المللی های و پروتکل ها مورد نقض قرار گرفت.

اسراییل غاصب قریب بر ۱۳ سال است که از آلودگی محیط زیست به عنوان

سلاحی برای مبارزه مردم فلسطین استفاده می کند.

با توجه به اینکه محیط زیست در پروتکل های لاهه و کنوانسیون چهارگانه ژنو به عنوان میراث بشریت تلقی شده توسط رژیم صهیونیستی مورد تخریب قرار گرفته است . مطابق با ماده یک طرح مسئولیت بین المللی دولت ها، مطابق مواد کمیسیون توسعه حقوق بین الملل هر فعل متخلفانه بین المللی دولت موجب مسئولیت بین المللی آن دولت می باشد. رعایت قواعد کنوانسیونهای چهارگانه ژنو حقوق بشر، جزو قواعد عرفی و عام الشمول حقوق بین الملل می باشد که به دلیل ماهیت آن ها کلیه دولت ها ملزم به رعایت آن هستند و محیط زیست جزو همین قواعد می باشد و مسئولیت دولت ها را در راستای مطالبه خسارت و غرامت در بر دارد. لذا مطابق با ماده ۴۸ هر دولتی در خصوص تعهد نقض شده که منفعت جمعی و منافع مشترک جامعه بین المللی را در بردارد، به مسئولیت دولت خاطی استناد کند. (گودرزی^{۱۳۹۸}) در این مقاله تلاش می شود مسئولیت بین المللی دولت در برابر آلودگی مورد بررسی قرار گیرد.

بخش اول: مبانی نظری

۱-آلودگی محیط زیست

وجود یک و یا چند ماده آلوده کننده در محیط زیست به مقدار و مدتی که کیفیت و یا چرخه طبیعی را در جهتی مضر برای انسان، حیوان و گیاه تغییر دهد. به عبارتی دیگر وقتی مواد بیگانه با ترکیبی خاص وارد عناصر محیطی شده و تعادل طبیعی آنها را بر هم بزنند، صحبت آلودگی می شود. به عبارتی دیگر آلودگی محیط زیست تمامی عناصر اکولوژیکی ناشی از انسان را شامل می شود که تعادل طبیعت را بر هم می زند. آلودگی هوا، آلودگی آب، آلودگی خاک، آلودگی حرارتی، آلودگی نفتی و آلودگی رادیواکتیو و آلودگی صدا در راس عواملی قرار دارند که موجب آلودگی محیط زیست می گردند . آلودگی محیط زیست دو

نوع می باشد. نوع اول یک آلودگی بیولوژیکی است که از مواد قابل تجدید بی ضرر بوجود می آید. این آلودگی را که به آلودگی موقت و یا قابل تجزیه نیز معروف است، تفاله های مواد غذایی، کودها، لاشه های حیوانات، پس مانده های گیاهی و مشابه آن بوجود می آورند. نوع دوم آلودگی محیط زیست با مواد غیز قابل تجزیه است. این مواد که موجب آلودگی مداوم می گردند، نخست با راه یابی به بدن حیوانات و گیاهان و سپس بدن انسان که آخرین حلقه مواد غذایی را تشکیل می دهد، زندگی را به مخاطره می افکند. (<https://www.trt.net.tr/persian>)

۱-۱- حقوق محیط زیست

حقوق محیط زیست، ابزار مهمی برای نظارت و مدیریت توسعه پایدار است. این حقوق در تعیین خط مشی ها و اقدامات حفاظتی محیط زیست و همچنین استفاده معقولانه و پایدار از منابع طبیعی موثر است. همان گونه که در اسناد و بیانیه های مهم بین المللی درباره محیط زیست از جمله بیانیه (ریو) نیز مورد تاکید قرار گرفته است، در مراحل تکامل طولانی و دشوار بشر بر روی زمین، مرحله ای فرا رسیده است که در آن، انسان به یاری پیشرفت سریع علوم و فن آوری به روش های متعدد و در مقیاس های غیر قابل پیش بینی، قدرت تغییر محیط زیست خود را به دست آورده است. این وضعیت نه تنها نسل کنونی بشر را با تهدیدی جدی مواجه ساخته، بلکه بقای بشر را نیز به طور جدی در معرض خطر قرار داده است. (پژومان ۱۳۸۱) یکی از مهم ترین منابع مورد اتکا برای مقابله با این خطرات و تهدیدها و تنظیم رفتار تابعان حقوق بین الملل، حقوق بین الملل محیط زیست است. امروزه توسعه پایدار کلید حل اکثر مسایل زیست محیطی می باشد و از اساسی ترین موضوعات حقوق بین الملل محیط زیست به شمار می رود؛ به طوری که از آن می توان به عنوان اصلی ترین هدف توسعه و تدوین حقوق بین الملل محیط زیست نام برد. تا حدی که اهمیت توسعه پایدار

در حقوق بین الملل محیط زیست باعث شده که جهان شاهد تحول این شاخه حقوقی به حقوق بین الملل توسعه پایدار باشد. بیانیه های ریو و استکهلم، دستیابی به توسعه پایدار رامستلزم حفاظت از محیط زیست عنوان نموده و دستورکار ۱۲ نیز با ادغام این دو مفهوم، علاوه بر پیشنهاد تشکیل کمیسیون توسعه پایدار، خواستار جهت گیری حقوق بین الملل محیط زیست در راستای مفهوم توسعه پایدار گردیده است. لازم به ذکر است این کمیسیون کمک شایان توجهی به ارتقای مفهوم توسعه پایدار نموده است. (جوادى، ۱۳۸۶)

رهیافت حقوق بشر به برنامه ریزی محیط زیست، چهارچوبی مفهومی برای ترویج و حمایت از حقوق بشر است و از این رو، دیدگاهی ارزشی به برنامه ریزی محیط زیست و حفاظت از محیط زیست را بسط می دهد. این رهیافت پشتوانه های حقوقی، سیاسی و فلسفی مستحکمی بر پایه آرمان های انسانی برای حفظ و ارتقا کیفیت محیط زیست فراهم می آورد و بطور متقابل ابزارهای توانمندی برای حمایت از حقوق و آزادی های اساسی انسان بدست می دهد. (قاسمی، ۱۳۸۴)

۱-۲- حقوق بشر

حقوق بشر مجموعه حقوقی است که هر فرد به واسطه انسان بودن و به طور ذاتی از آن بهره مند است و هیچگونه تبعیضی بر اسا نژاد، قومیت، رنگ، زبان، جنسیت و مذهب که این تساوی حقوق را خدشه دار نماید، جایز نبوده و حقوق بشر غیرقابل سلب و همچنین غیرقابل انتقال است. با توجه به ویژگی حقوق بشر، یعنی مجموعه حقوقی که از انسانیت^۱ انسان نشات می گیرد، طبعا به عنوان حقوق طبیعی هیچ قانون داخلی و هیچ معاهده بین المللی نمی تواند موجد آن بوده باشد، بلکه معاهدات و قوانین صرفا اقدام به شناسایی و اذعان به وجود این حقوق کرده اند. به این ترتیب، نمی توان با توسل به خروج از معاهدات حقوق بشری این حقوق را از افراد جامعه یا برخی از آنان سلب کرد، زیرا آن معاهده یا معاهدات

موجد حقوق بشر نبوده اند. (شایگان^۱ ۱۳۸۲)

۱-۳- پیوند حقوق بشر و محیط زیست

حقوق محیط زیست همانند حقوق بشر از اقدامات بشر بوده است حق برخورداری از محیط زیستی سالم به عنوان یکی از نتایج مکمل انسان مداری در یک روند تحول بیست ساله، امروزه به عنوان یک حق مستقر و دارای وضعیت ثابت در حقوق بین المللی و همچنین در حقوق داخلی اغلب کشورها تلقی می گردد. (آقای^۲ ۱۳۷۶)

با نگاهی به اصل اول بیانیه استکهلم (دارا بتودن حق محیط زیست سالم برای انسان و ... (و اصل اول بیانیه ریو) انسان محور توسعه است و حق برخورداری از سلامت، ... دارد و (اصل دوم این بیانیه) حفظ و حراست از محیط زیست و جلوگیری از ضرر زیان به کشور دیگر (، اصل سوم بیانیه ریو) تامین نیازهای نسل حاضر و آتی (و اصل چهارم) حفاظت از محیط زیست بعنوان جز تفکیک ناپذیر توسعه (، می توان به این نکته پی برد که حقوق بشر محیط زیست در ارتباط مستقیم با توسعه پایدار است و نقض هر کدام از آن ها اعمال دیگری را بی معنی می کند، بطوریکه اهداف اجلاس سران هزاره که در سپتامبر تشکیل شد و به تصویب کشورهای عضو سازمان ملل متحد رسید هر کدام ریشه کتردن فقر شدید و گرسنگی، دستیابی به آموزش همگانی، ترویج برابری جنسیتی و توانمندسازی زنان، کاهش مرگ و میر کودکان، بهبود بهداشت و مبارزه با بیماریهای (ایدز، مالاریا و ... (تضمین پایداری محیط زیست و ایجاد مشارکت جهانی برای توسعه هر کدام بطور مستقیم و غیر مستقیم با مساله حقوق بشر محیط زیست در ارتباط است و حل مشکل نسبی هریک از موارد فوق حق داشتن محیط زیست سالم بعنوان یک حق بشری را تضمین می کند .از آنجایی که حق حیات یک حق مسلم برای تمام بشریت است و برختی از مولفه های فقر، گرسنگی، کمبود بهداشت و

بیماریهای مهلک، نبود یک محیط زیست سالم. (غفرانی^{۱۳۸۲})

از سوی بیانیه جهانی و میثاق حقوق اقتصادی اجتماعی و فرهنگی^۱ هر فرد حق داشتن بالاترین سطح استانداردها (آب^۲ غذا^۳ حق مسکن^۴ حق بهداشت و... همچنین اسناد مختلف ملی و بین المللی و منطقه ای در خصوص آسیب های زیست محیطی بر بهداشت بیان شده است. (Repetto, ۱۹۹۴)

در این قسمت به دو حق آب و حق غذای سالم که هر دو نقش اساسی را در بقا حق زیستن و حق بهداشت، دارند و کمبود آن ها در چند سال آینده از مهمترین معضلات نسل حاضر و آینده خواهند بود، اشاره شد.

دیدگاه زیست مداری به محیط زیست به عنوان ارزشی ذاتی می نگرد که یک ارزش ابزاری نیست که پیرو انتفاع بشر از آن مورد ارزیابی قرار گیرد. با توجه به آثار دیررس پیوند حقوق بشر با اخلاقیات زیست محیطی جامعه پایدار، بحث درباره حقوق زیست بومی بشر جدید می نماید که در مقام مقایسه این دو سابقه تحولات حقوق بشر و انتقاد بر محدودیت های انسان مدارانه در ارتباط با حقوق محیط زیست و نهایتاً دیدگاه جدید زیست مداری در اسناد بین المللی مورد بررسی قرار می گیرند. (فلسفی^{۱۳۷۴})

همبستگی موضوعات محیط زیستی با حقوق اساسی انسان ها، زمینه ای را فراهم می آورد تا تلاش های نظام مند و برنامه ریزی شده برای حفظ و بهبود محیط زیست در خدمت کمک به تحقق حقوق بشری قرار گیرد. چنین رهیافتی باید همه ابعاد و موضوعات حقوق بشر را در نظر داشته باشد و تنها حمایت از دسته خاصی از حقوق را مورد تأکید قرار ندهد. (مصطفی^{۱۳۹۰})

۲- انواع آلودگی محیط زیست و تاثیر آن بر انسان

۲-۱ آتش سوزی جنگل، فوران آتشفشانی، فرسایش خاک خشک و

سایر منابع طبیعی آلودگی هوا

به هرگونه آلودگی جوی گفته می شود که شیمی و ترکیب طبیعی هوا را مختل می کند و می تواند به شکل ذرات مانند گرد و غبار یا گازهای گلخانه ای مثل دی اکسید کربن یا بخارات دیگر باشد که نمی توان آنها را با چرخه طبیعی کربن یا نیتروژن به طور مؤثر و کارآمد حذف کرد.

برخی از منابع آلودگی هوا عبارتند از:

- ساخت و ساز
- تخریب ساختمان
- ریزکردها

۲-۱-۱ اثرات آلودگی هوا

بسته به غلظت آلاینده های هوا اثرات مختلفی را می توان مشاهده کرد. مثلاً هوای آلوده منجر به افزایش دود، اسیدیته شدن بیشتر باران و نزولات جوی، کاهش محصول ناشی از اکسیژن ناکافی و میزان ابتلای بیشتر به آسم به ویژه در افراد مسن تر می شود. برخی از دانشمندان معتقدند که تغییرات آب و هوایی با افزایش آلودگی هوا مرتبط می باشد.

۲-۲-۲ آلودگی آب

هر گونه تغییر فیزیکی، شیمیایی و بیولوژیکی در آب که به گونه ای پیامدهای مضر برای انسان، حیوانات، گیاهان و سایر موجودات داشته باشد به عنوان آلودگی آب شناخته می شود. آلودگی آب یکی دیگر از انواع آلودگی است که یا ناشی از مواد شیمیایی، ذرات ریز می باشد و یا ناشی از باکتری هایی است که باعث کاهش کیفیت و خلوص آب می شوند. آلودگی آب می تواند در اقیانوس ها،

رودخانه ها، دریاچه ها و مخازن زیرزمینی رخ دهد. این آلودگی در منابع مختلف آب که در چرخه طبیعی آب در کنار هم جریان دارند پخش می شود.

برخی از منابع آلودگی آب عبارتند از:

- افزایش رسوبات

- خاک

- دفع و تخلیه زباله

۲-۲-۱- اثرات آلودگی آب

از اثرات آلودگی آب می توان به کاهش مقدار آب قابل شرب در دسترس، کاهش منابع آب برای آبیاری محصولات زراعی و تأثیرگذاری بر جمعیت ماهی ها و حیات وحش وابسته به آب اشاره کرد.

۲-۳- آلودگی خاک

آلودگی خاک یا زمین سومین نوع از انواع آلودگی ها می باشد که بیانگر کثیفی و آلودگی خاک است که مانع از رشد طبیعی گیاهان و برهم خوردن تعادل زمین می شود. آلودگی خاک می تواند در زمین هایی باشد که برای کشت، سکونت و یا به عنوان منطقه حفاظت شده حیات وحش مورد استفاده قرار می گیرند. برخی آلودگی های خاک مانند ایجاد محل های دفن زباله عمدی است اما بخش عمده ای از آلودگی خاک و زمین تصادفی است و می تواند اثرات گسترده ای داشته باشد.

۲-۳-۱- منابع آلودگی خاک شامل موارد زیر است:

زباله های خطرناک و سرریزهای فاضلاب

زباله و پسماند خانگی

۲-۳-۲- اثرات آلودگی خاک

آلودگی خاک می تواند به رشد ضعیف و کاهش عملکرد محصول منجر شود.

زیستگاه های حیات وحش را می تواند از بین ببرد. آلودگی آب و آلودگی بصری که در ادامه به آن خواهیم پرداخت، اغلب نتیجه آلودگی خاک است. فرسایش خاک و بیابان زایی هم نتیجه آلودگی خاک می باشند.

آلودگی خاک در طول حملات اسراییل به غزه بیش از ۳۵۰۰ هکتار از زمین های کشاورزی غزه را تخریب^۲ آلوده و حدود ۳۰۰ هزار درخت زیتون و درخچه کنتون و درختان میوه را قطع کردند و بیش از ۳۰ هزار گودال به عمق ده متر و به شعاع ۳۰ تا ۴۰ متر ناشی از بمب باران های متفاوت (گلوله های تانک و توپ فسفری و بمباران های هوایی ...) در زمین های کشاورزی ایجاد شده که باعث سختی خاک زمین کشاورزی شده است. در حال حاضر غیر قابل استفاده می باشد و بر اساس آزمایشات مختلف این زمین های سوخته چه بسا تا ۳۰۰ سال آینده قابل استفاده نباشد.

۲-۴- آلودگی صوتی

آلودگی صوتی به سطوح نامطلوب نویز و صوت ناشی از فعالیت های انسانی که باعث اختلال در استاندارد زندگی در منطقه متأثر از این موارد می شود، اشاره دارد. برخی از منابع آلودگی صوتی عبارتند از:

- ترافیک جاده ای
- فرودگاه ها
- راه آهن
- کارخانه های تولیدی
- ساخت و ساز یا تخریب
- کنسرت

۲-۴-۱- اثرات آلودگی صوتی

برخی تأثیرات آلودگی صوتی ممکن است موقتی باشد در حالی که برخی دیگر

دائمی هستند که از جمله این تأثیرات می توان به کم شنوایی، اختلالات حیات وحش و تخریب کلی سبک زندگی اشاره کرد.

۲-۵-آلودگی رادیواکتیو

آلودگی رادیواکتیو یا پرتوی یکی از انواع آلودگی های بسیار نادر است اما هنگامی که اتفاق بیفتد بسیار مضر و حتی کشنده است. به دلیل اینکه نمی توان شدت خسارت و آسیبی که این نوع آلودگی وارد می کند را جبران کرد، مقررات سختگیرانه ای برای کنترل آلودگی رادیواکتیو وجود دارد.

منابع آلودگی رادیواکتیو شامل موارد زیر است:

- حوادث و نشت نیروگاه های هسته ای
- دفع نامناسب زباله هسته ای
- عملیات استخراج اورانیوم

۲-۵-۱-اثرات آلودگی رادیواکتیو

آلودگی رادیواکتیو می تواند باعث نقص جنین هنگام تولد، سرطان، عقیم سازی و سایر مشکلات سلامتی برای انسان و حیوانات وحشی شود. همچنین می تواند خاک را نابارور و عقیم کرده و به آلودگی آب و هوا کمک کند.

۲-۵-۲-آلودگی گرمایی یا حرارتی: آلودگی حرارتی یا گرمایی، گرمای

اضافی است که در مدت زمان طولانی اثرات نامطلوبی ایجاد می کند. زمین یک چرخه حرارتی طبیعی دارد اما افزایش بیش از حد دما را می توان نوعی از آلودگی های نادر با اثرات طولانی مدت در نظر گرفت. بسیاری از انواع آلودگی های حرارتی محدود به مناطق نزدیک به منبع خود هستند اما منابع متعددی می توانند تأثیرات گسترده تری بر مناطق جغرافیایی گسترده تر داشته باشند.

برخی از منابع آلودگی حرارتی عبارتند از:

- نیروگاه ها
- پراکندگی مراکز شهری و شهرنشینی
- آلودگی هوا (باعث ایجاد ذراتی می شوند که گرما را جذب می کنند)
- جنگل زدایی
- از دست دادن منابع آب (باعث تعدیل دما می شوند)

۲-۵-۳- اثرات آلودگی حرارتی

افزایش دما ممکن است باعث تغییرات خفیف آب و هوایی شود. تغییرات سریع آب و هوایی هم باعث آسیب پذیری بیشتر جمعیت حیات وحش و آسیب جدی به آنها شود

۲-۶-۲- آلودگی نوری

آلودگی نوری روشنایی بیش از حد ناحیه ای است که مزاحم محسوب می شوند. آلودگی نوری فقط در شهرها یافت نمی شود بلکه بخش اعظم دنیای مدرن از آلودگی نوری رنج می برد. برخی از منابع این نوع آلودگی عبارتند از:

- شهرهای بزرگ
- درخشش نوری

۲-۶-۱- اثرات آلودگی نور

آلودگی نوری می تواند در چرخه خواب طبیعی اختلال ایجاد کند. اگر در نزدیکی مناطق مسکونی باشد، می تواند بر کیفیت زندگی ساکنان آن منطقه تأثیر بگذارد. آلودگی نوری دیدن ستارگان را غیرممکن می کند بنابراین در مشاهده نجوم و لذت شخصی نیز تداخل ایجاد می کند

۲-۷- آلودگی بصری یا بینایی

از دیگر انواع آلودگی می توان به آلودگی بصری اشاره کرد که چیزی بیش از

دیدن یک منظره زیبایی شناختی یا منظره های نامطلوب و غیر جذاب است. این آلودگی می تواند کیفیت زندگی را در مناطق خاصی پایین بیاورد و بر ارزش های دارایی و همچنین لذت شخصی تأثیر داشته باشد

۲-۷-۱- منابع آلودگی بصری

این منابع عبارتند از:

- خطوط برق
- مناطق ساخت و ساز

۲-۷-۲- اثرات آلودگی بصری

در حالی که آلودگی بصری تأثیرات سلامتی و محیطی کمی دارد اما آن یک آلودگی است که می تواند تأثیرات مضر داشته باشد. بیشترین تأثیرات روی کسانی است که در نزدیکی این نوع آلودگی ها زندگی می کنند. آلودگی بصری یک خطر محسوب می شود و هویت جامعه را تغییر می دهد. به عنوان مثال آلودگی بصری هنگام رانندگی وسیله نقلیه یا راه اندازی تجهیزات عملیاتی می تواند حواس فرد را پرت کند و منجر به تراکم ترافیک شود.

۲-۸- آلودگی لیتترینگ یا اشغالی

لیتترینگ نوعی آلودگی است که می تواند در زمره سایر انواع آلودگی از جمله آلودگی شخصی، بصری، آب و خاک قرار بگیرد. لیتترینگ به هر نوع زباله یا اشغالی گفته می شود که بدون دفع مناسب دور ریخته می شود که می تواند شامل ظروف فست فودها، بطری، بسته بندی کاغذی و پلاستیک، ضایعات الکترونیکی و غیره باشد. جالب است بدانید که ۹۰ درصد لیتترینگ سواحل را پلاستیک تشکیل می دهد

۲-۸-۱- اثرات آلودگی لیتترینگ

نوع این آلودگی اغلب تعیین کننده تأثیری است که بر محیط زیست دارد. مثلاً

برخی از آنها حاوی مواد شیمیایی مضر هستند که می توانند در داخل آب و خاک راه پیدا کنند. پلاستیک ها می توانند به حیات وحش آسیب وارد کنند چون حیوانات در کیسه های پلاستیکی گیر می کنند و می میرند و آبزیان قطعات کوچک پلاستیک شکسته را می خورند و این قطعات در گلوی آنها گیر کرده و باعث خفگی آنها می شوند.

۲-۹-آلودگی مواد مغذی

آلودگی مواد مغذی یک چالش و یک مشکل بزرگی است که در سراسر دنیا وجود دارد. آلودگی های شخصی و یا فعالیت های انسانی متهم اصلی فسفر و نیتروژنی است که از طریق کودهای شیمیایی، تخلیه فاضلاب کاخانجات تصفیه فاضلاب، کود حیوانی، رواناب، زباله حیوان خانگی و... بیش از حد در آب و هوا تخلیه می شود. تغذیه حیوانات عامل اصلی آلودگی مواد مغذی می باشد.

۲-۹-۱-اثرات آلودگی مواد مغذی

همراه با اشکال دیگر آلودگی، آلودگی مواد مغذی بر همه مناطق آلوده و همچنین سلامت انسان تأثیر می گذارد. آب آلوده با آلودگی ناشی از مواد مغذی می تواند جلبک ها یا شکوفه های جلبکی ایجاد کند که بر سیستم های موجود آبی غلبه کند. صدف ها، آبزیان و زندگی دریایی با جذب سموم ایجاد شده توسط شکوفه های جلبک ها از آلودگی موجود در آنها رنج می برند. خوردن صدف آلوده یا نوشیدن آب از این منابع می تواند فرد را بسیار بیمار کند و در موارد شدید می تواند منجر به مرگ او شود. <https://boom-payesh.ir/>

۳-مسئولیت بین المللی دولت ها

بنابر مسئولیت بین المللی زمانیکه دولتی به منافع دولت دیگر لطمه ای وارد سازد عهده دار مسئولیت می شود. (حبیبی^۱ ۱۳۸۱ ص ۸۹۸)
با توجه به اینکه حقوق بین الملل عرفی به صورت قواعد عام الشمول می باشد باید

توسط همه دولت ها رعایت شود و زمانی که این قواعد زیر پا گذاشته شود نقض تعهد انجام شده و در حقوق بین الملل مسئولیت آور می باشد. (بیگدلی^{۱۳۸۱})

ویژگی خاص مسئولیت بین المللی ناشی از خسارات محیط زیستی، یکی از مفاهیم حقوقی مهمی که روابط بین دولتها را تنظیم کرده و اصل حاکمیت دولتها است مطابق این اصل، دولتها در استفاده از منابع طبیعیشان در داخل سرزمین خود، آزاد هستند تا حدی که، با حقوق مشابه دولتهای دیگر در این زمینه تداخل پیدا نکنند. از این رو، اصل حاکمیت دولتها، تضمین کننده، حق بهرهبرداری مستقل، از منابع طبیعی موجود خود و نیز حق عدم تعرض به سرزمین دیگران است. بنابراین، اگر فعالیتی دولتی منجر به خسارت محیط زیستی فرامرزی یا خطر ایجاد چنین خسارتی شود، دولت مزبور، مورد سؤال واقع میشود. (مخدوم^{۱۳۸۱})

۳-۱-۱- مبناي مسئولیت بین المللی

مبنای بحث فعل یا ترک فعل مخالف حقوق بین الملل منتسب به یک کشور برای تحقق مسئولیت بین المللی کافی است، یا اینکه باید خطا و تقصیر متخلف نیز ثابت شود تا مسئولیت بین المللی او محرز شود. (ملک محمدی نوری^{۱۳۸۰} ص ۲۲۹) دو نظریه به شرح ذیل می باشد:

۳-۱-۱-۱- نظریه خطا (مسئولیت ذهنی)

طبق این نظریه وجود مسئولیت بین المللی ناشی از عمل خطای یک تابع حقوق بین الملل است. به این صورت که فعل یا ترک فعل به تنهایی برای پایگذاری مسئولیت بین المللی کافی نیست، بلکه باید خطا یا نیز صورت گرفته باشد تا مسئولیت محقق شود (R.I.A.A, vol, IV, P۶۶۹, ۱۹۳۱, atp۶۷۸)

۳-۱-۲- نظریه خطر (مسئولیت عینی)

هر فعل یا ترک فعلی غیر مشروع موجب توجه مسئولیت بین المللی به دولت یا کشوری است که آن فعل یا ترک فعل از او سر زده است. الف) قابل انتساب به

دولت باشد. ب) تعهدات بین المللی را نقض کند. (بیگدلی^{۱۳۸۱})

۴- مبانی مسئولیت بین المللی اسرائیل غاصب در قبال نقض محیط زیست

غزه

میثاق جامعه ملل قبل از هر چیزی یک سند بین المللی محسوب می شود که موضوع اصلی لغو مبادرت به جنگ اما چنین تفکری با توجه به حساسیت کشورها که نسبت به استقلال خود داشتند امکان پذیر نشد و جنگ در بعضی موارد محدود شد. در منشور ملل متحد با توجه به اینکه هدف اولیه منشور محفوظ نگه داشتن نسل های آینده از جنگ بوده و برای رسیدن به این به گذشت و زیستن با روحیه حسن همجواری برای حفظ صلح و امنیت بین المللی و عدم به کار بردن اسلحه در راه منافع مشترک تضمین کند. (بختیاری^{۱۳۷۲} ص ۶۵) اسرائیل مطابق با ماده ۳۵ پروتکل اول الحاقی ۱۹۷۷ سلاح های که محیط زیست را تغییر داده از حربه تخریب گسترده غزه زیست محیط به عنوان ابزار جنگی و فرصت استفاده نمود.

۵- مسئولیت بین المللی دولت برای نقض تعهدات زیست محیطی

در فعالیت نظامی نمی توان انتظار داشت که به فعالیت های زیست محیطی صدمه وارد نشود ولی زمانی که صدماتی به منظور تخریب محیط زیست به صورت عمدی وارد گردد در چهارچوب قوانین حقوقی قابل اعمال است. بر اساس یک استاندارد فرهنگی و رویه عرفی، انسان برای خویش نسبت به زیست محیط احترام قائل است و از صدمه رسانی به آن جلوگیری می کند این استانداردهای فرهنگی در چارچوب ی حقوقی قرار گرفته و در برخی از موارد این چارچوب به صورت قوانین در هنگام بروز جنگ برای حفظ انسان و زیست محیط، تدوین شده است. (kazemi, ۱۹۹۸, p۷۵)

۵-۱- مکتب کپنهاگ

مکتب کپنهاگ در مطالعات امنیتی برای اولین بار در کتاب (مردم دولت ها و هراس) توسط باری بوزان و اولی ویدر در سال ۱۹۸۳ به چاپ رسید. این نظریه پردازان با تاکید خاصی بر جنبه های اجتماعی امنیت دارند و در سه مفهوم ذیل:

۱- بخش ها

۲- مجموعه امنیت منطقه ای

۳- امنیتی کردن

تمرکز می نماید. در خصوص طرح مفهوم زیست محیطی نیز در منطقه خلیج فارس و دریای عمان که یکی از پهنه های دریایی جهان به لحاظ تنوع زیستی منابع فسیلی^۱ گازی^۲ الو سیستمی و شیلات مهمی بشمار می رود که این آلودگی های خلیج فارس ناشی از جنگ های (ایران و عراق^۳ عراق و کویت^۴ عراق و آمریکا^۵ ببار آمد) و مشابه این آلودگی اما به اشکال خطرناک تری در مناطق ساحلی غزه^۶ در دریای مدیترانه در حال انباشت است. (سهیلی نجف آبادی^۷ ۱۴۰۰)

۵-۱- پروتکل اول ۱۹۰۷ الحاقی کنوانسیون ۱۹۴۹ ژنو در خصوص حقوق

مخاصات بین المللی

اسناد فوق طرفهای متعاقد را موظف میکند که در هنگام مخاصمات نسبت به صدمات شدید، گسترده زیست محیطی احتیاط کنند. هرگونه عمل عمدی که به ملزومات تأسیساتی، مواد غذایی، محصولات، دام، زمینهای کشاورزی و تأسیسات آبیاری را تخریب نماید ممنوع است در این اسناد صراحتاً بیان شده که به سدها، آب بندها تأسیسات تولید برق هسته ای حمله صورت نگیرد.

۵-۲- کنوانسیون ۱۹۷۲

با توجه به اینکه غزه به عنوان بخشی از سرزمین قدیمی فلسطین، دارای میراث فرهنگی و تاریخی ارزشمندی است، رعایت حقوق و حفاظت آنها در شرایط فعالیت نظامی باید انجام بگیرد و چنانچه صدمه یا تخریبی صورت بگیرد، قابلیت پیگیری در مراجع حقوقی و قضایی ذیصلاح را دارا است.

۵-۳- پروتکل ژنو ۱۹۲۵

طرفین متعهد این پروتکل، متعهد می شوند که از هیچگونه ابزار شیمیایی و میکروبی در مخاصمات استفاده نکنند نقض این پروتکل در زیست محیط غزه به صورت آشکار است.

۵-۴- کنوانسیون های تغییرات زیست محیطی ۱۹۷۷

متعهدین به این پیمان متعهد میشوند که هیچ گونه فعالیت نظامی یا قهری را به منظور صدمه، زیان یا تخریب به طرف مقابل به کار نگیرند. با وجود این، در شرایط قهری نظامی، قوانین بین محیطی الملل زیست متعددی طرح شده که ضامن حفظ حقوق زیست های انسانی می باشد. جامعه بین المللی نسبت به مسائل محیطی صدها اعلامیه، اطلاعیه، قطعنامه، پروتکل و کنوانسیون را در سطح ای و بین منطقه المللی تصویب کرده است که از سوی جامعه ملل مبحث محیط زیست جزو اصول آمره است باید توسط دولت ها (رژیم اشغالگر و دیگر دولت هارعايت شود. (Bavand, ۱۹۸۵, p۷۱۹) با توجه به حملات عمدی اسرائیل غاصب به منطقه غزه، مسئولیت عواقب ناشی از صدمات زیست های باید از سوی رژیم اشغالگر جبران شود. همچنین در صورتی که نقض معاهدات زیست محیطی صورت بگیرد کشور مسیول ملزم به جبران به کشور زیان دیده است. دولتهای مسئول می بایست سه اقدام را انجام دهند:

پرداخت غرامت بابت بازسازی

پاکسازی اعاده به وضع سابق

اخذ تصمیم های کافی برای عدم تکرار

۶- نقض قواعد بین المللی در حفاظت محیط زیست از سوی اسرائیل غاصب

اسرائیل غاصب بدون توجه به اصول حقوق بشری دسترسی ساکنان غزه به آب، بیمارستان، دارو، برق، حق سلامت و دیگر حقوق را سلب کرده است، گفت: محیط زیست سالم باید عاری از مواد شیمیایی و تشعشعات مضر یا سایر عناصر خطرناک زیست محیطی باشد این در حالیست که در جنگ غزه علاوه بر آلودگی صوتی، مردم این منطقه تحت تاثیر تشعشعات شیمیایی و ... به صورت مستقیم و غیرمستقیم قرار دارند. این استاد حقوق بین الملل با بیان اینکه در مخاصمات مسلحانه در حوزه حقوق بین الملل عام، حقوق بین الملل بشر و حقوق بین الملل بشردوستانه قواعدی در زمینه حفاظت از محیط زیست وجود دارد، تصریح کرد: محیط زیست قربانی خاموش جنگ است که تخریب و نابودی آن موجب بروز بسیاری از فجایع در جوامع بشری می شود بنابراین در سال ۲۰۱۹ کمیسیون حقوق بین الملل در جهت تدوین و توسعه تدریجی حقوق بین الملل بشردوستانه اولین اصول و قواعد را به عنوان پیش نویس در خصوص حفاظت از محیط زیست در مخاصمات مسلحانه منتشر کرد البته این اقدام کمیسیون حقوق بین الملل از سال ۲۰۱۳ آغاز می شود. وی اضافه کرد: کمیته بین المللی صلیب سرخ رهنمودهایی را که در سال ۱۹۹۴ ارائه داده بود، در سال ۲۰۲۰ به روزرسانی کرد تا نگرشی تازه به مقررات حقوق بین الملل به ویژه حقوق بین الملل بشردوستانه عرضه کند. این استاد حقوق بین الملل در ادامه گفت: از یک سو تغییرات در زمینه محیط زیست مانند خشکسالی می تواند منجر به بروز مخاصمات مسلحانه شود و از سوی دیگر مخاصمات مسلحانه بعضا می تواند تخریب و آسیب هایی زیست محیطی

را در پی داشته باشد.

وی با اشاره به تاثیرات تغییرات اقلیمی بر بروز مناقشات مسلحانه اظهار کرد: اگر تغییرات آب و هوایی منجر به افزایش دو درجه‌ای دما شود، خطر بروز مخاصمات مسلحانه را ۱۳ درصد افزایش می‌دهد و اگر این افزایش به ۴ درجه سانتیگراد برسد، احتمال وقوع مخاصمات مسلحانه به ۲۶ درصد افزایش می‌یابد. موسوی با بیان اینکه در ارتباط با حفاظت از محیط زیست در مخاصمات مسلحانه می‌توان به قواعد و مقررات آن از سه منظر توجه کرد، گفت: حقوق بین‌الملل و حفاظت عام از محیط زیست در مخاصمات مسلحانه، حقوق بین‌الملل بشر و حفاظت از محیط زیست در مخاصمات مسلحانه و حقوق بین‌الملل بشردوستانه و حفاظت از محیط زیست، این قواعد و مقررات را تشکیل می‌دهند البته باید توجه کرد که حقوق بشر و حقوق بشردوستانه باهم تفاوت دارند چراکه حقوق بشردوستانه مربوط به زمان جنگ ولی حقوق بشر یک حقوق عام است (<https://www.isna.ir/news>)

۶- نقض حقوق بشر عام از سوی اسرائیل غاصب در جنگ غزه

رهنمودهای سال ۲۰۲۰ کمیته بین‌المللی صلیب سرخ نیز با الهام از این اصول و مفاهیم در قاعده شماره ۱ خود مقرر می‌کند: «روش‌های جنگی و جنگ‌افزارها باید با ملاحظه حمایت و حفاظت از محیط زیست به کار گرفته شوند. این استاد حقوق بین‌الملل با اشاره به استفاده اسرائیل غاصب در فسخ سفید در جنگ با غزه گفت: برخی سلاح‌ها برای کشتار جمعی استفاده می‌شوند مثل اتمی، میکروبیولوژیک و شیمیایی و استفاده از آن‌ها ممنوع است ولی برخی سلاح‌ها متعارف هستند اگرچه برخی به کارگیری برخی از آن‌ها مانند فسخ سفید ممنوع است. بر اساس این قاعده ملاحظات زیست‌محیطی در استفاده از جنگ‌افزارها در نظر گرفته شود. پس لازم است طبق حقوق بشر عام این ملاحظات در جنگ غزه

از سوی مهاجم یعنی اسرائیل غاصب در نظر گرفته شود و اجرا شود اما این رژیم همه را نقض کرده است. (موسوی^{۱۴۰۳})

نتیجه گیری

منابع طبیعی از ثروت گرانبهای هر سرزمینی است در کشورهای گوناگون تلاش شده است تا به روش های گوناگون^۱ ارزش این منابع در حساب ملی برآورد شود. برداشت ها و تعاریف متفاوتی از منابع طبیعی وجود دارد. منابع طبیعی را مجموعه ای را از ک.اهب و ثروت های خدادادی که بخ صورت رایگان در اختیار بشر قرار گرفته و آدمی از آن برای تامین مایحتاج خود بهره می گیرد دانسته انرا به مواد و موجودات زنده ای که به طور طبیعی به وجود آمده و انسان در به وجود آمدن آن دخالت نداشته است. وضعیت دنیای کنونی آن گونه که هست نشان از بحران در هم پیچیده بسیار دارد که عمدتا برآورده از توسعه پایدار است در آن عمیقی نسبت به این بحران که آینده حیات بشر و محیط زیست را در کره زمین به صورت وسیعی در خطر افکنده است. تردید نیست که تداوم روند کنونی مسلمان فاجعه بر انسان و محیط زیست است. آنچه که بیش از هر چیز حق بشر بر محیط زیست سالم را در معرض تهدید قرار می دهد، توسعه ناپایدار است و همانطور که بیان شد حق داشتن محیط زیست سالم بعنوان یکی از ضروریات حیات بشر بعنوان یک حق مسلم بشریست و بقای آن در ارتباط مستقیم با توسعه پایدار است و رسیدن به اهداف توسعه پایدار، پیشرفت در اهداف توسعه هزاره از قبیل کاهش فقر و گرسنگی، دستیابی به آموزش همگانی، کاهش مرگ و میر کودکان، بهبود بهداشت و تضمین پایداری محیط زیست و ایجاد مشارکت جهانی و ... هر کدام می تواند بهره برداری پایدار را از منابع و محیط زیست به همراه داشته باشد و نه تنها جلوی تخریب و آلودگی محیط زیست که در نهایت باعث نقض حق محیط زیست سالم می شود، را گرفته، بلکه باعث ایجاد عدالت زیست محیطی و توسعه

آن می گردد. از طرفی جامعیت حقوق بشر محیط زیست یک مجموعه با ارزش و فراگیری از تحلیل حقوقی جهت حمایت از اجرای اهداف ملی و بین المللی توسعه پایدار فراهم آورده است. همچنان مشاهده می شود که بیانیه جهانی توسعه پایدار بیانیه ریو و استکهلم به حقوق بشر به عنوان بخشی از پیامد دولتی به آن شخصیت حقوقی می دهد. ضمن آنکه حساسیت ها و نگرانی های بیشماری نیز نسبت به این پیامد وجود خواهد داشت.

اسرائیل غاصب قریب بر ۱۳ سال است که از آلودگی محیط زیست به عنوان سلاحی برای مبارزه مردم فلسطین استفاده می کند. ۹۰٪ از ابهای آشامیدنی و بهداشتی شهر غزه در حال حاضر آلوده و خطرناک است و بعلت نشست پسماند زباله های حمل نشده (زیاد) غیر قابل بهره برداری است کارشناسان اعلام کرده اند ماهیان صید شده از آب های ساحلی غزه آلوده و تغییر رنگ داده اند. در حال حاضر تیم های غواصی برای پاک کردن آب های ساحلی و جمع آوری زباله های انباشتی ۱۳ سال گذشته مشغول بکار هستند که تاکنون ۴ نفر بر اثر فرورفتن در زباله های قیری مفقود شده اند. تصفیه خانه های آب غزه کاملاً از کار افتاده است و بر اثر بمباران یا نبودن برق بیش از ۷ ماه است که تخریب و غیر قابل استفاده شده است. و همچنین از سال ۲۰۰۷ رژیم صهیونیستی به مدت ۷ سال حمله هایی که به غزه داشته استفاده از بمب های منفجر شده حاوی مواد رادیواکتیو که اثرات سرطان زایی داشته که در آلمان به ثبت رسیده است. دولت ها در مقابل امنیت به هر شکل و بهر میزان مسئولیت زمانی امنیت در یکی از ابعاد در الویت قرار میگیرد که اهمیت بیشتری داشته باشد. محیط زیست و ویژگی ها آلودگی ناشی از جنگ اشعه ها و مواد پرتو زا امروزه در صدد امنیت قرار گرفته و مسئولیت دولت ها را افزون تر می کند.

همین است که امنیت در مقابل تهدید است منابع تهدید عبارتند از :
تحركات نظامی، تزلزل سیاسی، بی ثباتی اقتصادی، آلودگی های محیط زیست
که در میان آلودگی زیست محیطی در صدد مسولیت همه دولت های جهان قرار
گرفته است. مسولیت دولت ها اعم از سطح داخلی، سطح منطقه ای، سطح جهانی
همه سطوح را در بر میگیرد. افراد کشورهای توسعه نیافته و فقیر به بیماری ناشی
از آب آلوده مبتلا هستند که مردم غزه در صدر جدول قرار دارند و این تنها
مسولیت دولت ها به عنوان مسولیت جهانی است.

منابع و ماخذ

الف) منابع فارسی

- آقایی، بهمن^۱ ۱۳۷۶، فرهنگ حقوق بشر، چاپ اول، انتشارات گنج دانش، تهران
- بختیاری اصل، فریبرز، ۱۳۷۲، حفاظت از زیست محیط المللی در مخاصمات مسلحانه بین، دفتر مطالعات سیاس بین و المللی وزارت امور خارجه
- پژومان، سید هادی، ۱۳۸۱، محیط زیست صلح و امنیت بین المللی، فصلنامه علمی سازمان حفاظت محیط زیست، شماره ۹۹-
- پور هاشمی، موسوی، سید عباس، مریم السادات، ۱۳۹۵، مسؤولیت بین المللی دولتها در حقوق محیط زیست، دانشنامه حقوق و بهار و تابستان، شماره ۱۵
- سادات صدیقی، اسماعیل، توالی، فائزه، شیوا، ۱۳۹۵، بررسی حقوق بشر در رابطه با محیط زیست برای دستیابی به توسعه پایدار، چهارمین کنفرانس بین المللی پژوهش در علوم و تکنولوژی
- شایگان، فریده ۱۳۸۲، تقویت همکاری های بین المللی در زمینه حقوق بشر، تهران، انتشارات دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران
- جوادی آملی، آیه اهلل، ۱۳۸۶، اسلام و محیط زیست، مرکز نشر اسراء قم
- جلالیان، عسکر، ۱۳۹۱، فصلنامه راهبرد، شماره ۶۳، بیست و یکم ص ۹۱
- حبیبی، حسن، حقوق بین الملل عمومی، ۱۳۸۲، انشارات اطلاعات، جلد ۲، صفحه ۸۹۸
- طلایی، حیدری، فرهاد، ۱۳۹۴، الهام نقش سازمانهای بین المللی دارای صلاحیت جهانی در مقابله با آلودگی زیست محیطی ناشی از پسماندها، مجله مطالعات حقوقی دانشگاه شیراز، دوره هفتم، شماره دوم
- ضیایی بیگدلی، محمد رضا، ۱۳۸۴، حقوق بین الملل عمومی، انتشارات گنج دانش
- ضیایی بیگدلی، محمد رضا، ۱۳۸۱، حقوق بین الملل عمومی، انتشارات گنج دانش

-عبادی، شیرین، ۱۳۸۳، تاریخچه و اسناد حقوق بشر در ایران، تهران، انتشارات روشنگران و مطالعات زنان

-غفرانی، حسین و فتاح زاده. امیر عباس، ۱۳۹۰، اهداف توسعه هزاره: برنامه عمران ملل متحد - گزارش توسعه انسانی، سال ۲۰۰۹، موسسه فرهنگی ابن سینا با همکاری معاونت امور اجتماعی سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور و برنامه توسعه ملل متحد

-فلسفی، هدایت اهل، ۱۳۷۴، تدوین و اعتالی حقوق بشر در جامعه بین المللی، مجله تحقیقات حقوقی، شماره ۲۶ - ۲۹

-قاسمی، ناصر ۱۳۹۱ حقوق کیفری و محیط زیست مطالعه تطبیقی در حقوق ملی و بین المللی چاپ اول، انتشارات خرسندی، تهران

-قاسمی، ناصر، ۱۳۸۴، حقوق کیفری محیط زیست، انتشارات جمال الحق، قم

-گودرزی، نسیم، ۱۳۹۸، نظام حقوق منابع طبیعی در ایران با توجه به اصل حاکمیت، چاپ اول، شماره ۵۰۰

-مصفا، نسرین، مخدوم، مجید و الماسی، ضیا الدین، ۱۳۹۰، رهیافت برنامه ریزی محیط زیست، مبتنی بر حقوق بشر، فصلنامه حقوق، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دوره ۴۱ شماره ۴

-مخدوم مجید، ۱۳۷۱، زیستن در محیط زیست، چاپ سوم، انتشارات دانشگاه تهران

-ملک محمدی نوری، حمید رضا، ۱۳۸۰، درآمدی بر حقوق بین الملل، تهران، نشر شیرازه -صفحه ۲۲۹

-موسوی، فضل الله، تیر ۱۴۰۳، خبرگزاری دانشجویان ایران ایسنا، جهاد دانشگاهی

-مجبایی، سید محمد و همکاران، ۲۰۱۰، مجموعه مقالات چهارمین کنگره بین المللی جغرافیدانان جهان اسلام

-نجفی، اسفاد جلالیان، مرتضی، عسکر، ۱۳۹۳، ضرورت تاسیس دادگاه بین الملل محیط زیست، فصلنامه راهبرد، شماره ۶۳ ص ۲۰۵

-وفادار، علی، تعهد و مسئولیت دولتها در رعایت محیط زیست، علوم و تکنولوژی محیط زیست، دوره نهم، شماره ۱، بهار ۸۶

-همت زاده، لیلا، ۱۳۹۵، حفاظت از محیط زیست در نظام حقوق بین الملل، سال سیزدهم، شماره ۴۸ زمستان، صفحات ۱۰-۵۲

ب) منابع لاتین

-Beres L . R . (1994) " self – Determination International law and Survival of plant Earth" Arizona journal of International and Comparative law. Pp. 52

-Brikell; Berndt ;(1992),The Norms of the Basel convention Environment Justice and legal process”

-Contemporary political Studies, Institute for Humanities and Cultural Studies (IHCS) Quarterly Journal, Vol. 12, No. 4, Winter ۲۰۲۲, ۱۸۹-۲۲۱ □□□: ۱۰.۳۰۴۶۵/۲۰۲۱.۳۷۷۶۹.۲۸۶۰

-Donnelly, Jack. (1999) "Human Rights, Democracy and Development". Human Rights Quarterly. Vol, 21.No,39.available at:www.du.edu/jdonnell.

-R.I.A.A,vol,IV,P669,1931,atp678)

-Kazemi Zand, (1998), A.A. Statement of Claim the Ministry of Jihad-e-sazandegi, Tehran, Iran.

-Human Rights in Palestine and Other Occupied Arab Territories, Report of the United Nations Fact – Finding Mission on The Gaza Conflict, General Assembly, Human Rights Council Twelfth Session, Agenda item7 (A/HRC/12/48), 25.Sep.2009